

ІСТОРИОГРАФІЯ СТАНОВЛЕННЯ РОЗВІДУВАЛЬНОЇ СЛУЖБИ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ У КРАЇНАХ СХІДНОЇ АЗІЇ (50–80-ті рр. XIX ст.)

Стаття присвячена історіографії літератури та джерел, які висвітлюють діяльність розвідувальної служби військового відомства Російської імперії в Китаї, Кореї та Японії у другій половині XIX ст. Дослідження обумовлено необхідністю узагальнення історичного досвіду функціонування воєнної розвідки у період зовнішньополітичної активізації Росії в країнах Східної Азії.

Ключові слова: Історіографія, Російська імперія, Китай, Корея, Японія, військово-розвідувальна служба, російська армія, Генеральний штаб.

Статья посвящена историографии литературы и источников, освещающих деятельность разведывательной службы Военного министерства Российской империи в Китае, Корее и Японии во второй половине XIX в. Исследование вызвано необходимостью обобщения исторического опыта функционирования военной разведки в период внешнеполитической активизации России в странах Восточной Азии.

Ключевые слова: Историография, Российская империя, Китай, Корея, Япония, военно-разведывательная служба, русская армия, Генеральный штаб.

The article is devoted to complex research of military of intelligence service activity of the Russian Empire in China, Korea and Japan in the middle of the 19th century. The research was necessitated by the need to synthesize the historical experience of functioning the military intelligence in the period of increasing foreign activity of Russia in East Asia.

Keywords: Russian Empire, China, Korea, Japan, military intelligence service, Russian army, General Staff, armed forces.

Постановка проблеми й аналіз актуальних досліджень. У даній статті аналізуються публікації істориків, в яких їх автори торкалися різноманітних аспектів початкового етапу розвідувальної діяльності військового відомства Російської імперії в країнах Східної Азії у 50–80-ті рр. XIX ст. Географічно район дослідження обмежений Китаєм, Кореєю та Японією.

Інтерес до тематики історії становлення вказаної спецслужби в регіоні, як правило, обмежується десятиріччям, що передуює війні Росії з Японією 1904-1905 рр., а також безпосередньо досліджуються воєнні дії у Маньчжурії. Початковий період діяльності військової розвідки Росії в Китаї, Кореї та Японії – 1850-1894 рр. – по суті, є «білою плямою» в історії розвідувальної служби російської армії.

Обсяг статті не дозволив автору проаналізувати всі публікації, тому передусім були розглянуті видання, які безпосередньо присвячені вищеназваній темі, чи мають суттєве значення з історії розвідки в Азії.

Метою статті є огляд літератури та джерел із заявленої теми. Автор спробує логічно упорядкувати інформацію наукового характеру, деякі архівні джерела за темою; знайти закономірності розвитку історіографії проблеми; визначити, які проблеми розроблені з достатньою повнотою, а які питання потребують нових відповідей.

Виклад основного матеріалу. Військова розвідка – важливий елемент державної системи будь-якої країни. Вивчення найскладніших процесів її становлення являє собою значний інтерес для науки в світлі зростаючого значення цієї сфери діяльності держави, яка дозволяє корегувати внутрішню й зовнішню політику. Таким чином, історія спецслужб без сумніву є актуальною для історичної науки.

Дослідження теми потребує використання узагальнюючих робіт з історії військової розвідки. Ознайомлення з працями І.С.Макарова [21], М.Н.Алексеева [1], М.Ю.Асиновської [3], Є.Ю.Сергеева [29], О.В.Добичиної [14], О.О.Гокова [12] дозволяє скласти конкретне враження про роботу служби розвідки російського військового

відомства в другій половині XIX ст. Але більшість дослідників висвітлюють діяльність воєнної розвідки лише в мусульманських регіонах Азії.

Велике значення для розгляду еволюції структури військового відомства Російської імперії внаслідок реформ 60–70-х рр. XIX ст., військової думки щодо місця розвідки має ознайомлення з працями американських дослідників Алекса Маршала [35], Девіда Річа [36]. Для нас цікаві питання, які стосуються діяльності аналітичного центру військової розвідки Головного штабу відомства Військово-вченого комітету (ВВК), розвідувальної діяльності російських генштабістів.

Корисними під час розгляду теми є праці офіцерів-генштабістів В.Н.Клембовського [17], Ф.Чернозубова [34], присвячені розвідці. Вони розкривають особливості теоретичних поглядів офіцерів Генерального штабу у другій половині XIX ст. на питання організації збору інформації, корисної для російської армії, допомагаючи зрозуміти роль розвідки з точки зору військової еліти того часу.

Важливими для опанування нашої проблеми являються праці з історії орієнталістики, у створенні яких брали участь історики-сходознавці. Найбільш цікавими є роботи С.Г.Кляшторного [18], А.А.Вигасина та О.М.Хохлова [10; 33], а також бібліографічний словник М.К.Басханова [7]. Це були перші наукові праці, де висвітлювалось питання розвідницького призначення географічних експедицій, організованих штабами східних військових округів разом із ВВК.

Історіографія розвідувальної діяльності Військового міністерства Росії на Далекому Сході складається з трьох періодів, що відображають еволюцію вивчення проблеми. Початковий період – дореволюційний. Він охоплює кінець XIX – початок XX ст. Другий період – радянський – охоплює більшу частину XX ст. Заключний період – з 90-х рр. XX ст.

Перші роботи, присвячені вивченню діяльності військової розвідки в Азії, були здебільшого аналізом досвіду, отриманого в далекосхідному регіоні в контексті осмислення причин поразки у війні з Японією 1904-1905 рр. Це й зумовило критичність підходу до оцінювання дій розвідки Росії [27]. Підсумком цього етапу історіографії стало введення в обіг першого матеріалу з цієї проблематики. Проте оцінка діяльності військової розвідки Росії потрапила під вплив кон'юнктурних узагальнень і перебувала в полоні комплексу пошуків винного у поразці Росії у війні з Японією 1904-1905 рр. Багато питань, пов'язаних із розвідкою, становили на той час державну таємницю і тому не обговорювались.

Недостатньо досліджувалась діяльність розвідувальної служби російської армії в країнах Далекого Сходу за радянських часів, що позначилось на якості і кількості публікацій із цієї проблематики [16]. У працях істориків-синологів М.С.Корсунської [19], А.Л.Нарочницького [23], В.О.Моїсеєва [22], які вивчали діяльність МЗС Росії в Китаї у другій половині XIX ст., побічно висвітлювалися особливості взаємодії дипломатів і військових щодо обміну розвідувальною інформацією. Головною перешкодою на шляху вивчення історії розвідки був відсутній доступ до засекречених архівних фондів. Їхнє відкриття призвело до поживлення інтересу щодо вивчення минулого військової розвідки Росії.

З 90-х років XX ст. кількість робіт з досліджуваної теми тільки зростала. Їх можна розподілити на дві підгрупи. Першу складають праці А.І.Андрєєва [2], Д.Схimmelпенника Ван дер Ойе [31], що стосуються безпосередньо функціонуванню російської військової розвідки та її представників в окремих регіонах країн Далекого Сходу. Другою охоплені роботи Пітера Хопкірка [32] та Алена Маршалла [35] з міжнародних відносин у регіоні, у яких більш-менш розглянуто питання щодо досліджуваної нами теми.

Значний внесок у справу вивчення історії розвідувальної діяльності Росії на Далекому Сході зробили сучасні історики, твори яких були опубліковані протягом останніх років. Слід відокремити праці А.В.Постникова [25], Є.М.Заблоцького [15], котрі

присвячені російським військово-географічним експедиціям розвідувального характеру на територію Цінської імперії.

Можна констатувати, що різні періоди діяльності військової розвідки російської армії на Далекому Сході вивчені неоднаково. У першу чергу, це стосується періоду 1850-1880 рр. Узагальнюючої праці, яка б охоплювала весь спектр форм і методів функціонування військової розвідслужби Росії в Китаї, Кореї та Японії, досі не створено.

Джерельна база, корисна для теми дослідження, складається із таких груп: законодавчі акти військового відомства; службові документи, опубліковані й архівні, що належать до діловодства органів розвідки Військового міністерства; військова преса Росії і періодичні видання Імператорського Російського географічного товариства (ІРГТ); мемуари; довідкова література.

Для аналізу правової бази діяльності військової розвідки необхідно звернути увагу на збірки наказів та постанов військового відомства, у яких визначено порядок роботи органів військової розвідки [28].

Важливою і цікавою базою джерел з історії діяльності військової розвідки Росії в Китаї, Кореї і Японії є архівні матеріали Російського державного військово-історичного архіву. Передусім, фонд 447 (Китай), у якому вміщено матеріали розвідувального характеру, загальні відомості про китайську армію, про політичний й економічний стан у країні протягом 1840–1916 рр. У фонді 451 (Японія) знаходяться матеріали, що потрапили з розвідки і містять військово-політичну інформацію про Японію. У фонді 448 (Корея) зібрано матеріали про Корею. Значна кількість документів знаходиться у фонді 846 (Військово-науковий архів). Вони стосуються питань воєнного планування, грошових витрат, результатів збору документів військовими розвідниками в країнах Східної Азії.

Окремим блоком можна виділити інформацію в періодичних виданнях, особливо в офіційній пресі військового відомства Росії тих років – «Військова збірка», «Російський інвалід», «Інженерний журнал» [6] тощо. Значний інтерес щодо теми дослідження становлять видання ІРГТ [13]. У матеріалах цих видань міститься інформація про розвідувальні експедиції посадовців військового відомства в Китай та Корею.

Ще однією важливою групою джерел є матеріали, опубліковані в секретному періодичному виданні ВВК – «Збірці географічних, топографічних і статистичних матеріалів з Азії». Вона видавалася з 1883 р. до початку ХХ ст. Збірка була призначена тільки для службового використання у вищих штабах російської армії і є важливим джерелом з історії військової розвідки Росії в Азії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Цікаві для дослідження аналітичні роботи російських генштабістів, звіти про поїздки розвідників до азійських країн [5].

Мемуарна література учасників розвідувальних експедицій до Китаю й Кореї дозволяє осмислити мотивацію діяльності офіцерів, умови, за яких вони виконували розвідувальні завдання, їхню «азійську специфіку». Перші військові розвідники досліджуваного періоду залишили по собі спогади про виконання завдань зі збору матеріалів у Китаї та Японії [4; 8; 9]. У них зображено обставини організації й перебігу таємних місій 1858-1870 рр. до Китаю та Японії.

Споряджені Військовим міністерством Росії під прикриттям географічних досліджень від ІРГТ експедиції, в яких офіцери займалися, у першу чергу, розвідувальною діяльністю, корисні для дослідження. Спогади цих офіцерів містять велику кількість матеріалів про розвідку в Китаї 70-90-х рр. ХІХ ст. Вони дозволяють визначити напрямки, форми, методи збору інформації, мотивацію в роботі російської військової розвідки в цій країні [20; 24; 26; 30].

Необхідним джерелом вивчення історії діяльності розвідки в країнах досліджуваного регіону є офіційні довідкові видання Військового міністерства Росії з питань Азії, створені в різні часи в результаті аналітичної роботи генштабістів Головного штабу [5; 20]. Варто відзначити військово-статистичні збірки, де надано інформацію про військові можливості азійських супротивників Росії в досліджуваний період [11].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, використання широкого кола літератури та джерел, що містить багатий фактичний матеріал, зіставлення різних точок зору авторів з ключових питань розвідувальної діяльності військового міністерства Росії в країнах Східної Азії, вивчення і узагальнення всіляких джерел, вживання різних методів дослідження дозволили розкрити вибрану тему. Але робіт, які узагальнюють історію розвідувальної діяльності російської армії за вказаний період, досі не створено.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев М. Н. Военная разведка России от Рюрика до Николая II. Т.1 / Михаил Алексеев. – М.: Русская разведка: Евразия+, 1998. – 432 с.; Алексеев М.Н. Военная разведка в Российской империи – от Александра I до Александра II / М.Н.Алексеев. – М.: Вече, 2010. – 480 с.
2. Андреев А.И. Неизвестная страница из истории большой игры. Дело о посылке русского агента в Тибет (1869-1873) / А.И.Андреев // Ариаварта. – 1999. – № 3. – С.120-133.
3. Асиновская М.Ю. Русская военная разведка на Балканах в конце XIX века / М. Ю. Асиновская // Вопросы истории. – 2002. – № 11. – С.142-155.
4. Бабков И.Ф. Воспоминания о моей службе в Западной Сибири, 1859-1875 гг. Разграничение с Западным Китаем 1869 г. / И.Ф.Бабков. – СПб.: Тип. Киршбаум, 1912. – X, 575 с.
5. Барабаш Я. Ф. Записка об условиях, способах и средствах, обеспечивающих успех военного столкновение с Китаем в Приамурском военном округе. 1887 г. / Я.Ф.Барабаш // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. (далее - СМА) – 1888. – Вып.30. – С.1-37; Бутаков А.М. Вооруженные силы Китая и Японии Генерального штаба подполковника Бутакова / Бутаков // СМА. – 1883. – Вып.3. – С.1-186; Галкин. Современное состояние вооруженных сил в Восточном Туркестане Г. Ш. капитана Галкина 1885 г. / Галкин // СМА. – 1886. – Вып.24. – С.129-223; Вебель Ф.М. Поездка в Корею Генерального штаба подполковника Вебель, летом 1889 года / Вебель // СМА. – 1890. – Вып.41. – С.143-196; Путята Д.В. Войска северного Китая, на которые распространились преобразования, ноябрь 1887 г. / Путята // СМА. – 1888. – Вып.32. – С.33-57; Путята Д.В. Отчет о поездке по Маньчжурии через Инкоу, Мукден, Гирич, Лалинь, Ашихо, Пайенсусу, Сань-син, Нингуту, Хунчун во Владивосток / Путята // СМА. – 1889. – Вып.38. – С.1-127.
6. Барабаш Я.Ф. Монгольские и китайские войска в Урге / Я.Барабаш // Военный сборник [далее – ВСб.]. – 1872. – 7. – С.171-192; Барабаш Я.Ф. Осмотр японских войск в Иедзо: (из путевых записок) / Я.Барабаш // Русский инвалид. – 1876. – №114-115; Барабаш Я.Ф. Сунгарийская экспедиция 1872 года / Я.Барабаш // ВСб. – 1874. – №1. – С.133-160; №2. – С.322-355; В.Н. Несколько сведений о китайских войсках и военных учреждениях / В.Н. // ВСб. – 1880. – №8. – С.235-252; Венюков М.И. О вооруженных силах Японии и Китая / М. И. Венюков // ВСб. – 1876. – №5-6. – С.78-106; Венюков М.И. О современном состоянии военных сил и средств Японии и Китая по данным 1869-1870 гг. / М.И.Венюков // ВСб. – 1871. – №8. – С.223-256; Военные средства Китая // Голос. – 1880. – 12 июля (№191); Гейнс А.К. О восстании мусульманского населения или дунганей в западном Китае / А.Гейнс // ВСб. – 1866. – №8. – С.185-208.
7. Басханов М. К. Русские военные востоковеды до 1917 г.: библиогр. словарь / М. К. Басханов. – М.: Вост. лит., 2005. – 295 с.
8. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений. В 5 т. Т.2 / Ч.Ч.Валиханов. – Алма-Ата: Гл. редакция Казахской сов. энциклопедии, 1985. – 416 с.
9. Венюков М. И. Из воспоминаний М.И.Венюкова. Кн.2. 1867–1876 / М.И.Венюков. – Амстердам: Тип. А. Рейфа, 1896. – [5], 285 с.
10. Вигасин А.А. История отечественного востоковедения с середины XIX века до 1917 года / А.А.Вигасин, А.Н.Хохлов, П.М.Шаститко. – М.: Вост. лит., 1997. – 536 с.
11. Военно-статистический сборник. Вып.3 / сост. под ред. Н.Н.Обручева. – СПб.: Воен.

- тип., 1868. – III, 338 с.; Сборник новейших сведений о вооруженных силах европейских и азиатских государств / под ред. В.П.Целебровского. – 13-е изд. – СПб.: Воен. тип., 1894. – 884 с.
12. Гоков О.А. Особенности военной разведки России на мусульманском Востоке (1856-1890-е гг.) / О.А.Гоков // *Canadian-American Slavic Studies*. – 2011. – Vol.45, №1. – P.36-75.
  13. Громбчевский Б.Л. Доклад капитана Б.Л.Громбчевского о путешествии в 1889-1890 гг. / Б.Л.Громбчевский // *Известия Императорского Русского географического общества* [далее – ИИРГО]. – 1891. – Т.27, вып.2. – С.97-118; Семенов П.П. История полувековой деятельности Императорского Русского географического общества 1845-1895 гг. Ч.I, отд. I-III / П.П.Семенов. – СПб.: Тип. В. Безобразова, 1896. – 468 с.; Двадцатипятилетие Императорского Русского географического общества 13 января 1871 г. – СПб.: Тип. Майкова, 1872. – III, 260, VIII с.; Каульбарс А.В. Краткие сведения о двух поездках, совершенных капитаном Генерального штаба Каульбарсом в западную часть Тянь-Шаня и в Мусарский проход / Каульбарс // ИИРГО. – 1871. – Т.7, вып.4. – С.173-178; Отчет западно-сибирского отдела Русского географического общества с 1-го июля 1886 г. по 1-е октября 1888 г. – Омск: Тип. Омского воен. округа, 1890. – 112 с.
  14. Добычина Е.В. Внешняя разведка России на Дальнем Востоке 1895-1904 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Добычина Елена Викторовна. – М., 2003. – 213 с.
  15. Заблоцкий Е.М. О личном составе, ходе и результатах забайкальской экспедиции Генерального штаба 1849-1852 гг. / Е.М.Заблоцкий // *Актуальные вопросы истории Сибири: Пятые научные чтения памяти профессора А.П.Бородавкина: сб. науч. тр. / под ред. В.А.Скубневского. – Барнаул, 2005. – С.267-269.*
  16. Звонарев К. К. Агентурная разведка. Русская агентурная разведка до и во время войны 1914-1918 гг.: в 2 кн. Кн.1 / К.К.Звонарев. – М.: БДЦ-пресо, 2003. – 304 с.
  17. Клембовский В.Н. Тайные разведки. Военное шпионство / В.Н.Клембовский. – СПб.: [б. и.], 1892. – 86 с.
  18. Кляшторный С.Г. Восточный Туркестан глазами русских путешественников (вторая половина XIX в.) / С.Г.Кляшторный, А.А.Колесников. – Алма-Ата: Наука, Изд-во АН Казахской ССР, 1988. – 223 с.
  19. Корсуньская М.С. Материалы архива внешней политики России МИД СССР о международных отношениях Китая (1883-1885 гг.) / М.С.Корсуньская // *Страны Дальнего Востока и Юго-Восточной Азии: История и экономика. – М., 1967. – С.19-24.*
  20. Куропаткин А. Н. Кашгария: историко-географический очерк страны, ее вооруженные силы, промышленность и торговля / А.Н.Куропаткин. – СПб.: Тип. В.С.Балашева, 1879. – 346 с.
  21. Макаров И.С. О процессе формирования организационной структуры военной разведки Российской империи (последняя треть XIX – начало XX в.) / И.С.Макаров // *Многоликая история: сб. ст. Рос. ун-та дружбы народов к 70-летию Т.В.Батаевой. – М., 1997. – С.202-220.*
  22. Моисеев В.А. Россия и Китай в Центральной Азии (вторая половина XIX в. – 1917 г.) / В.А.Моисеев. – Барнаул: АзБука, 2003. – 346 с.
  23. Нарочницкий А.Л. Колониальная политика капиталистических держав на Дальнем Востоке, 1860-1895 / А.Л.Нарочницкий. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1956. – 900 с.
  24. Петровский Н.Ф. Туркестанские письма / Н.Ф.Петровский; отв. ред. В.С.Мясников, сост. В.Г.Бухерт. – М.: Памятники ист. мысли, 2010. – 358 с.
  25. Постников А.В. Схватка на «Крыше Мира»: политики, разведчики и географы в борьбе за Памир в XIX веке: (монография в документах) / А.В.Постников. – М.: Памятники исторической мысли, 2001. – 416 с.
  26. Пржевальский Н.М. Из Зайсана через Хами в Тибет и на верховья Желтой реки: 3-е путешествие в центральной Азии / Н.М.Пржевальский. – СПб.: Тип В.С.Балашова,

1883. – 473 с., 2 л. карт.; Пржевальский Н.М. Монголия и страна тангутов: Трехлетнее путешествие в восточной нагорной Азии Н.Пржевальского, полковника Генерального штаба / Н.Пржевальский. – СПб.: В.С.Балашова, 1875. – IV, IX, 381 с., 2 л. карт.
27. Россия и Япония на заре XX столетия: Аналит. материалы отеч. воен. ориенталистики / под ред. В.А.Золотарева, В.И.Шеремета. – М.: АРБИЗО, 1994. – 583 с.
  28. Сборник приказов по военному ведомству за 1869 год. – СПб.: [б. и.], 1870. – 356 с.; Свод военных постановлений 1869 г. Ч.1. Военные управления. Кн.1. Военное министерство и состоящие при нем особые учреждения Военно-окружные управления. – 2-е изд. – СПб.: Гос. тип., 1893. – 317 с.
  29. Сергеев Е.Ю. Большая игра, 1856-1907: мифы и реалии российско-британских отношений в Центральной и Восточной Азии / Е.Ю.Сергеев. – М.: Т-во науч. изд. КМК, 2012. – 454 с.
  30. Сосновский Ю.А. Экспедиция в Китай Генерального штаба полковника Ю.А.Сосновского 1874-1875 гг. / Ю.А.Сосновский. – М.: Тип. А.Иванова, 1883. – 810 с.
  31. Схиммельпенник Ван дер Ойе Д. Д.А.Милютин и военная разведка России / Схиммельпенник Ван дер Ойе Девид // Петр Андреевич Зайончковский: сб. ст. и восп. к столетию историка. – М., 2008. – С.691-701; Схиммельпенник Ван дер Ойе Д. Навстречу Восходящему солнцу: Как имперское мифотворчество привело Россию к войне с Японией / Схиммельпенник Ван дер Ойе Девид. – М.: Новое лит. обозрение, 2009. – 421 с.; Схиммельпенник Ван дер Ойе Д. Неизвестный Пржевальский / Схиммельпенник Ван дер Ойе Девид // Ариаварта. – 1997. – №1. – С.207-226.
  32. Хопкирк П. Большая игра против России. Азиатский синдром / Питер Хопкирк. – М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2004. – 581 с.
  33. Хохлов А.Н. Военная помощь России Китаю в конце 50-х – начале 60-х годов XIX в. / А.Н.Хохлов // Страны Дальнего Востока и Юго-Восточной Азии: История и экономика. – М., 1967. – С.121-130; Хохлов А. Н. Попытки укрепления маньчжурских войск в Китае во второй половине XIX – начале XX в. / А.Н.Хохлов // Вопросы истории и историографии Китая: сб. ст. – М., 1968. – С.203-244.
  34. Чернозубов Ф. Служба Генерального штаба. Разведывательные органы армии / Ф.Чернозубов. – СПб.: [б.и.], 1901. – 130 с.
  35. Marshall A. The Russian General Staff and Asia, 1800-1917 / Alex Marshall. – London ; New York: Routledge, 2006. – 274 p.
  36. Rich D. A. The Tsar's colonels: professionalism, strategy, and subversion in late Imperial Russia / David Alan Rich. – Harvard: Harvard University Press, 1998. – 330 p.